

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

UDGIVET AF HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

ved H. Neumann, Christian Stenz og W. Christiansen

INDHOLD:

Hans Magle:

En plattysk salmebog fra 1641

Christian Maibøll:

Jomfru Fannys kvædetræ

Gotiske skriftprøver fra sønderjyske arkivalier

Indholdsoversigt for 1959

Sønderjysk månedsskrifts ekspedition:

Viceskoleinspektør W. Christiansen, Brorsonsvej 37, Tønder
Museumsinspektør H. Neumanns adresse er: Åstrupvej, Haderslev
Overlærer Chr. Stenz adresse er: Tøndervej 173, Åbenrå

Gamle salmebøger fra Kirkemuseet i Tønder.

En plattysk salmebog fra 1641

Af Hans Magle

At finde en hidtil ganske ukendt plattysk salmebog er lidt af en sensation. Efter et dødsbo var der en bunke »skrammel«, der var dømt til at brændes, men en forstandig mand sorterede endnu noget fra, og mellem dette »noget«, der senere blev givet til Tønder Kirkemuseum, fandtes denne salmebog. Bibliotheca Danica har den, så vidt jeg kan finde ud af det, ikke. Den omtales heller ikke i »Geschichte der schleswig-holstein. Gesangbücher« I-II af Emil Brederik, og den mangler endelig også – iflg. meddelelse til mig fra Dr. Klaus Witt i Flensburg – i den store »Niederdeutsche Bibliographie« af Borchling und Clausen. Indtil videre kan man derfor vist nok gå ud fra, at vort eksemplar er det hidtil eneste eksisterende eksemplar.

Desværre er det noget defekt. Bindet mangler, og – hvad værre er – det forreste titelblad mangler også, og i bogens sidste del er der ret store lakuner. Heldigvis er alle salmerne i behold, salmebogens »tekst-halvdel«, titelbladet til dette og et senere afsnit, halvdelen af salmeregistret og det meste af bogens sidste dele. Der er i hvert fald nok til både at vide, hvem der har æren for dens udgivelse og trykning, og til at danne sig et nogenlunde pålideligt billede af denne ejendommelige bog.

Salmebogens andet titelblad lyder således:

Alle
E v a n g e l i a
vnde Epistelen / so
vp dat gantze Jahr des
Söndages / vnde vp de Vör-
nemesten Feste gehan-
delt werden
Schleswick / by Jacob
thor Klocken
Im Jahr 1641

Det andet bevarede titelblad har denne form:

J e s u s S y -
rach / welcker im
Latyn Ecclesiasticus
genömet wert.
Schleswick /
By Jacob thor Klocken / Im
Jahr / 1645

Den egentlige salmebog er da antagelig trykt i 1641, og derefter har bogtrykkeren i 1645 trykt og tilføjet det apokryfe og dengang almindeligt yndede skrift Jesu Siraks Søns Bog, Luthers lille Katekisme, sammes viel-sesritual, dåbsritual og anordning for skriftemål.

Fundet af denne salmebog rejser naturligvis en lang række spørgsmål. Hvem er Jacob thor Klocken? Hvilke forudsætninger har han haft for at samle og udgive en plattysk salmebog i Slesvig i 1641? Har han haft et forbillede at gå efter, eller med andre ord: hvorfra har han taget disse salmer i denne form? For hvem er salmebogen bestemt, eller sagt på anden vis: hvem i Slesvig (byen og hertugdømmet) havde behov for en plattysk salmebog? Der er adskillige flere spørgsmål bl. a. et om sprogformen, som man må håbe, at kyndige folk engang tager op.

Lettest er spørgsmålet om bogtrykkeren. Jacob thor Klocken omtales bl. a. af Heinrich Philippsen i »Alt-Schleswig« I, side 88, hvor han kaldes Jacob zur Glocken. Han var den 6. af en lang række kendte og fremragende bogtrykkere i Slesvig. Fra 1639–1654¹ drev han en betydelig virksomhed som bogtrykker, bogbinder og boghandler og havde tilladelse til at forhandle sine bøger i selve domkirken, hvor han havde fast standplads.²

1. Således hos Philippsen. Bolten har 1639–1651 og Sach 1638–1645. Det vigtigste er, at alt, hvad man antagelig ved om denne betydelige bogtrykker, samler sig om dette korte tidsrum i Slesvig by. Han dukker pludseligt op og forsvinder påny efter få års forløb. I vor egen tid har vi smertelige erfaringer for, at det hører med til den typiske flygtningeskæbne.
2. Forhandling af bøger i Slesvig Domkirke blev først forbudt i 1805. Se Sach. Gesch. der Stadt Schleswig, s. 169.

Philippsen siger om thor Klocken, at han »hat die Buchdruckerkunst in Schleswig auf eine Höhe gebracht, die sie vorher nicht hatte und die später nicht überschritten worden ist«. Men skønt Philippsen nævner flere større værker på både tysk og latin som udgået fra dette berømte slesvigske bogtrykkeri, tier han ganske om plattyske bøger og nævner ikke en eneste salmebog. Desværre får vi heller ikke at vide, hvor thor Klocken var fra, kun at alt tyder på, at han ligesom flere af de andre slesvigske bogtrykkere var indkaldt af hertugen syd fra. Vi er da henvist til – så vidt jeg hidtil har kunnet se – at famle os frem.

Navneformen peger imod Nederlandene (Holland?). I en afhandling af Fritz Graef om »Westfalen in Flensburg« omtales side 58 en familie thor Straten. To brødre af det navn kom til Flensburg omkring midten af det 17. århundrede fra Westfalen, men slægten stammede fra Holland, som den var flygtet fra under religionskrigene.¹ Slægten thor Straten blev en kendt Flensburg-slægt helt ned til vor tid. Det er derfor i hvert fald sandsynligt, at Jacob thor Klocken oprindeligt har været enten hollænder eller flamlænder, og at han som flygtning – displaced person er nutidens evfemistiske udtryk for en sådan ulykkelig! – sammen med flere andre har fundet et fristed i byen Slesvig under hertugens og den danske konges beskyttelse. Tidspunktet for brødrene thor Stratens ankomst til Flensburg og thor Klockens ankomst til Slesvig falder jo nogenlunde nøje sammen. Dersom dette er rigtigt, så er Jacob thor Klocken en fremmed her på disse egne, fremmed både sprogligt og folkeligt, ja delvis også kirkeligt, da folk her var lutherske, hvad thor Klocken næppe kan have været. Og i så fald må man spørge: hvor finder vi forklaringen på, at denne flamske² bogtrykker – al hans faglige dygtighed ufortalt – finder på og evner at trykke og udgive og forhandle en ægte luthersk salmebog på slesvigsk plattysk? Som forretningsmand har han begribeligvis opdaget, at der var et behov for en salmebog af den art. Den sans for, hvad der af bøger forretningsmæssigt »kunne gå« finder vi stærkt udtalt hos adskillige bogtrykkere i hertugdømmet, således hos thor Klockens efterfølgere gennem ca. 100 år familien Holwein i Slesvig, der trykker og udgiver Luthers Katekisme på dansk, eller de tre bogtrykkere Nagel, Kiessbuy og Drøhse i Tønder, der atter og atter gennem ca. 300 år trykker eller optrykker og udgiver den ene danske salmebog efter den

1. Graef hævder, at den stærkeste indvandring fra Westfalen – eller fra Nederlandene via Westfalen – fandt sted fra 1550–1630 »in der Zeit der religiösen Unruhen, welche die deutschen Stämme durch einander rüttelten«. Men både før og efter den tid kom der indvandrere. De første trak andre efter sig, siger Graef, slægtninge eller andre familier. I den sammenhæng er det, at han omtaler thor Straten, om hvilken slægt han udtrykkeligt siger, at den stammede fra Nederlandene.

2. Muligheden foreligger naturligvis, at thor Klocken i Westfalen eller Hannover er blevet både luthersk og tysk. En kendsgerning er det, at slægten ikke oprindeligt var tysk, og at det var på et hertugeligt privilegium thor Klocken blev indkaldt til Slesvig.

anden. Men der hører nu mere til at samle og udgive en salmebog end det at have sans for, at folk vil købe den. Man kan næppe gå ud fra, at den gode thor Klocken kunne magte den kæmpeopgave helt på egen hånd, og det er da nærliggende at stille det spørgsmål, om Jacob thor Klockens plattyske salmebog ikke skulle være et optryk af en tidligere salmebog med samme sprogform, salmevalg og ordning af bogens forskellige afsnit?

Nu ligger sagen imidlertid således, at man ikke kender nogen egentlig slesvigsk plattysk salmebog forud for thor Klockens af 1641. Derimod kender man en håndbog for præster på plattysk, udgivet af præsten Paul Walther i Flensborg seks år før, altså i 1635. Den var iøvrigt trykt i Hamburg. Flensborg-præsten kalder sin bog *Manuale Ecclesiasticum* edder *Kercken Handbökschen*, og dens første afsnit er netop en plattysk salmebogssamling. Den findes i Det kgl. Bibliotek i København i to eksemplarer med samme indhold, men med afsnittene ordnet lidt forskelligt. Den slags ting så man stort på dengang, ligesom man også så stort på det at tage sit stof fra en anden og udgive det under eget navn i en ny bog. Præsten i Flensborg, magister Paul Walther har sikkert været vel udrustet til den opgave, han havde sat sig: at forsyne præsterne i hertugdømmerne med en håndbog, der kunne hjælpe dem i deres arbejde med gudstjeneste, dåb, bryllup og begravelse samt undervisning i den lutherske forståelse af evangeliet, og man tager næppe fejl i at gå ud fra, at han har behersket det plattyske sprog i den form, de fleste præster brugte det her i hertugdømmet på den tid. Håndbogen blev faktisk også en stor succes. Allerede 30 år efter er den udsolgt, skønt den altså – som ovenfor antydnet – må være udkommet i mindst to udgaver. I fortalen til en højtysk udgave fra 1665 af det plattyske *Manuale* begrundede udgiveren – Olearius – netop udsendelsen af den højtyske udgave med følgende to ting: at man ikke mere kan få Walthers *Manuale*, og at de fleste præster (NB. lægfolket nævnes ikke!) i løbet af de 30 år er gået over til at tale højtysk.

Min teori er da den, at Jacob thor Klocken har hentet indholdet af sin salmebog fra Paul Walthers *Kercken Handbökschen*.

En sammenligning mellem de to bøger vil formentlig vise, om der overhovedet kan anføres saglige grunde for noget sådant, og jeg skal derfor gå over til at gennemgå de to bøger i hovedtrækkene.

Først indholdet af thor Klockens salmebog. De første 119 blade (d. v. s. 238 sider) er salmebogsafdelingen, der indeholder ca. 118 salmer. Det ser måske lidt mærkeligt ud med dette ubestemte antal, men det kommer an på, hvorledes man tæller, om man f. eks. tager Litaniet (*De Düdesche Lytanye*, eller »det lange Litani«) med, og om man medregner de latinske salmer, der tillige findes i plattysk form, o. s. v. Imidlertid svarer antallet 118 til det antal salmer, der findes i *Manualets* alfabetiske register.

Ser man nu på ordningen af disse 118 salmer, er der det påfaldende,

at salmerne er fordelt i 24 (25) afsnit, skønt begge bøger følger den indtil pietismen gængse sædvane, at hver søndag havde sine bestemt foreskrevne salmer. Hvert af disse 24 (25) afsnit har en overskrift, og afsnittene er nummererede med romertal i begge bøger. I det væsentlige er afsnittene ens. I begyndelsen følger de to bøger ganske nøje hinanden, men derefter varierer nummereringen og i enkelte tilfælde også titlen. Jeg anfører her disse 24 (25) afsnit.

Manuale Ecclesiasticum.

Jacob thor Klockens salmebog.

I	Van der Menschwerdinge Jesu Christi.		
II	Van der Gebort Jesu Christi.		
III	Van Lyden vnde Sterven Jesu Christi.		
IV	Van der Vpstandinge Jesu Christi.		
V	Van der Hemmelfahrt Jesu Christi.		
VI	Van dem hilligen Geiste.		
VII	Van der hilligen Dreifoldicheit.		
VIII	Van den Teyn Gebaden.		
IX	Van dem Gelouen.		
X	Vam Gebede.	X	Van dem Vader vnse.
	XI	Van der Döpe.	
	XII	Van der Bote.	
XIII	Vam Avendmahle des Heren.	XIII	Van der Gerechticheit.
XIV	Van der Gerechticheit.	XIV	Van dem Auendtmahl.
XV	Van der Christliken Kercken.	XV	Dancksegginge.
XVI	Vam Crütze, Vorfolging und Anfechtunge.	XVI	Van der Christliken Kercken.
XVII	Vam Christlyken Levende / und Wandel.	XVII	Vam Crütze, Vorvolging vnde Anfechtunge.
XVIII	Van dem Dode und Stervende.	XVIII	Vam Christlyken Leuende vnde Wandel.
XIX	Van der Begreffnys.	XIX	Des Morgens wenn men vpsteith.
XX	Vam Jüngsten Dage und Uperstandinge der Doden.	XX	Des Auendes wenn men tho Bedde geith.
XXI	Danksegginge vor Gades Woldaden.	XXI	Na dem Ehtende.
XXII	Morgen und Auendgesänge.	XXII	Van dem Dode vnde Steruende.
XXIII	De düdesche Litanía.	XXIII	Van der Begreffnisse.
XXIV	Etlyke Vesper Gesänge.	XXIV	Van dem Jüngsten Dage vnde der Vpstandinge der Doden.
		XXV	De Düdesche Lytanye.

Spørger man dernæst efter, hvilke salmer der er, så gælder det i hovedsagen, at det er alle reformationstidens tyske salmer i plattysk gengivelse. Begge bøger begynder med Luthers oversættelse af *Veni redemptor gen-*

tium: Nv kum der Heyden Heylandt / der Junckfruwen Kind erkant.
Som prøve kan man f. eks. tage et vers af Luthers berømte Påskesalme
»Christ lach in Dodes Banden«:

Ydt was ein wunderlyker Krych /
do Dodt ynd Leuendt rungen /
dat Leuendt beheldt den Strydt /
idt hefft den Dodt vorschlungen /
De Schrifft hefft vorkündiget dat /
wo ein Dodt den andern frat /
ein Spott vth dem Dode js worden /
Halleluja.

Til kirkeårets store fester har begge bøger enten enkelte salmer både på latin og plattysk, eller de har salmen således, at et vers først er på latin og derefter på plattysk, f. eks. til Jul:

Pver natus in Bethlehem, Bethlehem, vnde gaudet Jerusalem, Halleluja.

Ein Kindt gebaren tho Bethlehem, Bethlehem /
des fröuwet sick Jerusalem / Halleluja.

Man kan i det hele taget ikke frigøre sig for et stærkt indtryk af thor Klockens afhængighed af Paul Walthers Handbökschen. Men måske et nærmere studium bl. a. af sproget vil ændre billedet noget. Indtil videre tror jeg det dog ikke.

Efter de 118 salmer følger i begge bøger et salmeregister. Hos thor Klocken har det følgende overskrift:

De Gesenge / so men vp de
Søndage vnde Festdage singen mach /
vnde mit den Evangelien vnde Festen
auerein kamen.

Registeret anfører derefter, hvilke salmer man kan eller skal synge på hver enkelt søndag kirkeåret igennem. Desværre mangler der på dette sted et par blade, således at registeret slutter med »Am Søndage Vocem jocunditatis« d. v. s. 4. søndag efter Påske. Forøvrigt kan man her i registeret se, med hvilken forholdsvis frihed man dengang omgikkes det typografiske, idet man i overskriften har Søndage (med dansk ø), men ellers gennemgående Søndage (uden punkt over o) eller også et par gange Sondach. Selv om thor Klocken (antagelig) hentede sin tekst fra Manualet, følte han sig som almindeligt i tidligere tid ikke slavisk bundet til det, hverken til bogens ordning eller til stavemåden.

Går vi nu påny til Walthers Manuale, ser vi, at også han giver anvisning på, hvad man skal synge af salmer hver søndag i kirkeåret. Men først indskyder han en anvisning for præsterne på, hvorledes en ret Messe

(missa) former sig. Det er den gamle lutherske messe med latinsk og plat-tysk tekst og noder (NB. særdeles smukke!). Derefter kommer en alfabetisk fortegnelse over alle salmerne i bogens første del, og så kommer endelig anvisningen på, hvilke salmer præsterne skal (kan) vælge for de enkelte søndage. Den er indarbejdet i Manualets andet hovedafsnit, hvis overskrift lyder:

De gewönlike Sön:
vnd Festdages Epistulæ vnd
Evangelia; mit körten Suspirijs edder
Collecten, vnd Vorteknisse der Gesänge /
so an densülvigen könen gebruket werden.

Hele dette arrangement – den fuldstændige Messe med ikke blot plat-tysk, men også latinsk tekst, noderne, salmeanvisningerne knyttet til søn-dagenes læsestykker og kollekter o. s. v. synes at tyde på, at der er een afgørende forskel på de to bøger. Mens Manualet er en håndbog for præ-ster, er thor Klockens bog en salmebog for menigheden, hvorfor de styk-ker, der ikke direkte angår det læge folk, er udskudt eller ændret.

Det samme synspunkt påtrænger sig en ved en sammenligning med de to bøgers øvrige hovedafsnit, hvis overskrifter aftrykkes her:

<i>Manuale Ecclesiasticum.</i>	<i>Jacob thor Klockens salmebog.</i>
III De Historia des Lydendes, Stervendendes vnde Begräffnis Jesu Christi.	III Samme, men begyndelsen mangler.
IV De klene Catechismus D.Mart: Lutheri mit der Vthlegginge.	IV Også hos thor Klocken, men som femte hovedafsnit (det sid- ste) og sammenarbejdet med Luthers anvisning på dåb, skrif- temål og vielse. Iøvrigt er hele dette afsnit illustreret med træ- snit eller litografier, der i sig selv er lærerige også for efter- tiden, fordi de viser mange en- keltheder ved datidens kirkelige sædvaner. Her og der mang- ler der i denne del af bogen nogle blade.
V Extract etlyker Puncten dat Predigtambt vn Kerckenhand- lung bedrepende. (Herunder et udtog af Christian IV's kirke- ordninger for Slesvig og Hol- stein af 1606 og 1623).	
VI Formulæ der Vertruwing / vnd des Döpendes, der Excommuni- cation etc.	
VII Etlyke Kercken Gebede.	

Af Manualets afsnit V–VII findes hos thor Klocken ganske naturligt kun det vigtigste af dåbs- og vielsesritualet samt nogle af kirkebønnerne (i thor Klockens V afsnit), mens resten er udskudt, da det så afgjort er præsteligt eller kirke-administrativt stof. Til erstatning for alt dette har thor Klocken da i sin salmebog indføjet som IV afsnit en plattysk over-

sættelse af Jesu Siraks Søns Bog, måske det dengang mest populære af GT's apokryfe skrifter. Til trykningen af dette skrift er benyttet en lidt anden type end den i salmebogens øvrige dele brugte. Desuden bærer titelbladet årstallet 1645, mens titelbladet på salmebogens anden del havde 1641, hvilket antagelig også var tilfældet med årstallet på det manglende første titelblad. Hvad er forklaringen på dette? Er thor Klockens salmebog kommet i mer end eet oplag og da forøget i 2. oplag med det apokryfe skrift? Og hvor har bogtrykkeren hentet den plattyske oversættelse fra? I Manualet findes det ikke. Naturligst er det at formode, at thor Klocken har kendt en tidligere plattysk oversættelse af Jesu Siraks Søns Bog og benyttet den som tillæg til 2. udgave af sin salmebog, medens 1. udgave fra 1641 i det væsentlige er lån fra Paul Walthers 6 år yngre håndbog for præster.

Præsten i Flensborg og bogtrykkeren i Slesvig har sørget for, at både læg og lærd i de to hertugdømmer Slesvig og Holsten kunne få nødvendig hjælp til at kunne holde en ret luthersk gudstjeneste og til at leve et ret evangelisk levned. Som sprogligt middel har de valgt den form for det plattyske sprog, der må formodes at have været almindelig i købstæderne Slesvig og Flensborg såvel som i Holsten. (NB. Dansk påvirkning deraf er her og der umiskendelig). Mens thor Klocken som indvandret flamlænder (hollænder) kun kan have kendt det som et fremmedsprog, kan man sikkert gå ud fra, at Flensborg-præsten Paul Walther har behersket det, ja måske haft det som sit modersmål.

Men selv i Slesvig by har dansk dog endnu på den tid været modersmål for i hvert fald en del jævne mennesker. Ellers ville det bl. a. være uforklarligt,¹ hvorfor thor Klockens efterfølger som bogtrykker i Slesvig Johann Holwein antagelig før år 1700 trykker og udgiver en dansk Katekisme. Jeg anfører dens titelblad:

De
Fornødenste
Spørsmaal /
af vor
Bispe Catechismus.

SCHLESWIG
Tryct Johann Holwein

Dette sjældne eksemplar samt to senere udgaver (også trykt i Slesvig) fra 1717 og 1731 findes i Tønder Kirkemuseum.

Når det, man kalder »folket«, skal forstå vor tale, så skal det altså

1. Det kunne vel også tænkes, at Holwein har trykt den danske Katekisme på bestilling andet steds fra, f. eks. fra København. I så fald ligger sagen jo noget anderledes.

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

UDGIVET AF HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

*ved H. Neumann, Christian Stenz
og W. Christiansen*

35. årgang . 1959

INDHOLD:

Almindelig historie

<i>Th. Achelis:</i>	Fra kampen mellem ortodoksi og pietisme	101–104
	Fra Morten Luther til Henrik Wergeland	179–180
<i>Olav Christensen:</i>	Christiansfeld og brødremenigheden i Sandefjord ...	203–208
	To af Edvard Lembckes digte gennem 100 år	156–158
<i>W. Christiansen:</i>	Landstormens første optræden 1849	13
<i>H. V. Gregersen:</i>	Da man drøftede en jernbanelinie fra Åbenrå til Hjerting	178–179
	Nationalpolitiske tilstande i Lundtoft herred 1848	132–136
	10.000 studenter fra hertugdømmet Slesvig i tids- rummet 1517–1864	65– 67
	Åbenrå–Flensborg chausseens ødelæggelse af det gamle Søgård	90– 91
<i>Tage Holm:</i>	En kasse gamle bøger	55– 60
<i>Morten Kamphövener:</i>	Emkendorf-kredsen	185–192
<i>A. Knudsen:</i>	Galgehøje og galdresteder	233–234
<i>Poul Kürstein:</i>	Insurgentofficerernes skæbne	141–152, 168–173
<i>Jens Lampe:</i>	Bibelhistorie på sønderjysk	86– 88
	Vildtbanesten i Sønderjylland	221–225
<i>Hans Magle:</i>	En plattysk salmebog fra 1641	245–253
<i>Chr. Maibøll:</i>	Jomfru Fannys kvædetræ	254–256
<i>Chr. Stenz:</i>	Kommunalvalgene i Sydslesvig 25. oktober	234–237
	Tre holstenske slotte	181–185

Enkelte lokaliteter

<i>Ernst Christensen:</i>	Om de Tandslet bønders genvordigheder	44– 48
<i>Jes Christensen:</i>	Hytten i gravhøjen ved Vedsted kirke	152–154
<i>Olav Christensen:</i>	Bidrag til Gammel Haderslev kommunes historie ...	61– 64
	Gården Kehlets naturydelse til degnen i Fjelstrup	91– 92
	Haderslev katedralskoles historie	173–178
	Skoleafslutning i Haderslev 1774	113–115
	Var Haderslev håndværkerforening fra starten na- tional dansk?	136–139

<i>W. Christiansen:</i>	Fra det gamle glarmesterlav i Tønder	115–116
	Humlekærren i Tønder	228–232
	Knapmageriet i Hostrup sogn	154–156
	Oldtidsfund i Tønder amt	14
<i>J. E. Fenger:</i>	Det nye kapelfund ved Årup	166–168
<i>H. V. Gregersen:</i>	En åbenråsk magistratsudtalelse fra jødeemana-	
	tionstiden	34– 36
	Prins Christian Frederiks besøg i Åbenrå 1831 . . .	113
	Urnehoved	98–100
<i>J. Holdt:</i>	Urnefund i Abterp	116
<i>H. P. Jørgensen:</i>	Landstinget på Urnehoved	80– 86
<i>Morten Kamphövener:</i>	De store slægtsgårde i Jels	15– 27
	Om Toftlundgård	201–203
<i>Holger Kappel:</i>	En uforstyrret stenalderplads ved Draved	161–166
<i>Hans Magle:</i>	Fra kirkemuseet i Tønder	70– 80
<i>Anders Malling:</i>	Mindestenen i Brøns	1– 12
	Sangene ved mindstensafsløringen i Brøns	88– 90
<i>Hans Lorenzen:</i>	Den franske soldaterlejr ved Krueå 1808	93– 97
<i>P. Thomsen:</i>	Borgerbrev fra Løgumkloster	92
<i>Inger Bjørn Svensson:</i>	Vort yngste museum på Kolstrupgård	29– 34

Personalhistorie

<i>H. V. Gregersen:</i>	Fysikus dr. A. W. Neuber	210–218,	225–227
<i>Jens Lampe:</i>	Peter Andreassen, lærling af Grundtvig	41– 44	
<i>Hans Neumann:</i>	M. Mackeprang	69	
<i>Aug. F. Schmidt:</i>	Fra Gasse og Spandet (Nis Thornum)	37– 40	
<i>Inger Bjørn Svensson:</i>	Mads Michelsens søn fortæller om sin far	49– 54	

Folklore

<i>W. Christiansen:</i>	Et brev til en forsmået frier	116	
	Middel mod hundegalskab	91	
<i>J. M. Holdt:</i>	Et sagn fra Barsø	91	
<i>Aug. F. Schmidt:</i>	Fra det gamle folkeliv vest for Flensborg	193–200,	208–210
	Sagnene om Gram slot	105–112,	126–131

Teater og kunst

Marg. Hahnemann: Teater i Nordslesvig, sæsonen 1958–59 177–126

Anmeldelser

W. Christiansen: Sønderjyllands historie af Chr. Stenz 28

Hans Neumann: Altes Spielzeug aus Schleswig-Holstein af H.
Schwindrazheim 28

Chr. Stenz: Deutsche og dänische Dichter der Gegenwart af
Hans P. Johannsen 27– 28

Fra redaktionen

Dansk-tysk historielærerstævne i Sydslesvig 158–159

Fortegnelse over dagbladsartikler 1958

Gotiske skriftprøver fra sønderjyske
arkivalier 238–244, 256–260

Sommerens egnsvandring 218–220

STEDFORTEGNELSE

A

Abterp 116
Agerskov 119, 123
Agtrup 197
Alslev 123
Arrild 74
Astrup 4
Augustenborg 123

B

Ballum 119, 123
Barsbøl 19
Barsø 91
Bedsted 119
Bevtoft 135
Bjerndrup 132
Blans 123
Bolderslev 82 ff., 120
Bov 134, 198
Bovlund 123
Bovrup 119
Brede 233
Bredsted 236
Broager 119
Brøns 1 ff., 88
Burkal 155
Bydelsdorf 236
Bylderup 119, 233

C

Christiansfeld 87, 203 ff.

D

Draved 161 ff.
Drengsted 14
Dybbøl 149
Døstrup 14, 119

E

Emmerlev 119
Ensted 119, 135, 166

F

Felsted 135
Fjelstrup 91
Flensborg 90, 94, 193 ff., 208 ff.,
255
Frederikstad 236
Fole 5, 201
Forballum 1, 9, 13
Frøslev 193

G

Gasse 2, 37 ff.
Gram 105 ff., 117, 120, 126 ff.
Gråsten 119, 132
Guderup 101, 119

H

Haderslev 3, 61 ff., 96, 104, 113,
117, 136 ff., 156, 173 ff., 179
Hammelev 258
Harreslev 236
Haved 2, 9
Havervad 3, 12
Havnbjerg 101
Hellevad 119
Hjerpsted 14, 116, 161
Hjerting 178
Hjordkær 123
Holbøl 120
Hostrup (T. a.) 91, 154
Husum 236
Hviding 119
Højer 119
Hørning 7

I

Iller 87

J

Jels 15 ff., 120
Jejsing 119, 155

K

Kappel 236
Kliplev 133, 189

Klovtoft 120
Kollund 119
Kruså 93 ff.
Kværs 132

L

Ladegårds Lov 132
Ladelund 197, 209
Lindet 223
Lovtrup (Ugeløs) 42
Lundtoft 136
Lyksborg 236
Lysabild 123
Læk 208, 236
Løgumkloster 92, 120
Løjt Kirkeby 119

M

Medelby 196
Mjolden 3, 74, 79

N

Nibøl 236
Nordborg 119
Notmark 119
Nørre Smedeby 222

P

Padborg 119

R

Ravsted 120
Rejsby 2, 12, 74, 119
Rends 234
Rensborg 236
Rinkenæs 123, 135
Rise 120
Roager 2, 120
Roost 260
Rudbøl 120
Rødding 5, 9, 117
Rørkær 155
Råhede 40

S

Sillerup 120
Skast 74
Skrydstrup 119

Skærbæk 1
Slesvig 236
Sofiedal 120
Spandet 37 ff., 223
Stepping 3
Styding 55
Svenstrup 120
Sæd 120
Søderup 81
Søgård 90, 123
Sønderborg 117, 223
Sønder Brarup 236
Sønder Hostrup 136

T

Tandslet 44 ff.
Tinglev 74, 120
Toftlund 123, 201 ff.
Tønder 3, 5, 8, 70 ff., 115, 117,
138, 228 ff., 247
Tønning 236

U

Ubjerg 74
Uge 81 ff., 134
Urnehoved 80 ff., 98 ff., 123

V

Valsbøl 194
Varnæs 135
Vedsted 152
Vesby 196
Vesterland 236
Vester Sottrup 120
Vester Åbling 116
Vilsbæk 136
Visby 3, 74
Vodder 2
Vollerup 120
Vyk 236

Ø

Øster Åbølling 12

Å

Sønderborg 117, 223, 253
178, 190, 212 ff., 225 ff., 243,
254, 256

mellem 1600 og 1700 være enten plattysk eller dansk i Slesvig og Flensborg. Des mere undres man, når man i Olearius' højtytske udgave fra 1665 af Walthers Manuale fra 1635 læser, at »weil aber theils keine Exemplaria in den Buchladen mehr zu bekommen / auch die meisten Pfarherren ihre Predigten und Gottesdienst jetzo nicht in Niedersächlicher sondern hochdeutscher Sprache verrichten / als ist es für gut angesehen / auch von etlichen Priestern selbst bey ihren Herren Inspectoren darumb angehalten worden / das gegenwertiges Kirchen-Buch in Hochdeutsch heranss gegeben werden möchte«. De herrer præster havde åbenbart ikke spurgt menighe-derne. Bogtrykkeren dermod, der skulle tjene på foretagendet, regnede med det behov, der var hos folkets flertal.

Lad os til slut samle alt dette i et par hovedpunkter. Meningen er ikke, at alt nu er soleklart og endeligt og afgørende bevist vedrørende denne plattyske salmebog, der så uventet er dukket op på Tønder-egnen. Tværtimod. Mere end hypoteser kan det ikke blive til. Jeg er kun en meget beskeden amatør på dette område, men det faldt i min lod at finde bogen, og det har moret mig at oplede og samle, hvad man vidste om dens udgiver, samt at føre et sandsynlighedsbevis for, hvorfra han har hentet sit materiale. Nu har så de virkelig sagkyndige ordet, og det skal blive endnu morsommere at se, hvad de får ud af det. Mine hypoteser er de følgende tre.

I. Den bog, der findes i Tønder Kirkemuseum, er det eneste nu kendte eksemplar af den plattyske salmebog, som Jacob thor Klockens samlede, trykte, udgav og solgte i sin boglade i Slesvig Domkirke år 1641 og følgende år.

II. Jacob thor Klocken er flamlænder fra Nederlandene, der enten selv er flygtning, eller som nedstammer fra flygtninge, hvem de forfærdelige religionskrige fordrev fra hjemstavnen, og som så via Hannover eller Westfalen fandt et fristed i Slesvig.

III. Jacob thor Klocken fremstiller sin plattyske salmebog på grundlag af den plattyske håndbog for præster – Manuale Ecclesiasticum – der blev udgivet af præsten Paul Walther i Flensborg i 1635.

BENYTTETE TRYKTE KILDER:

Johann Adrian Bolten: »Entwurf einer Schleswig-Holsteinischen Buchdruckergeschichte«. Altona 1800. (Findes i Aug. Niemann's »Miscellaneen« 2. bind, side 163 ff.)

Aug. Sach: »Geschichte der Stadt Schleswig«. Slesvig 1875.

H. Philippsen: »Alt-Schleswig«, I-II, Slesvig 1924 og 1928.

Fritz Graef: »Westfalen in Flensburg«. (Findes i Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinischen Geschichte, 1930, hefte 1.)

Jomfru Fannys kvædetræ

ved *Christian Maibøll*

Gennem »Maibøll-slægten fra Als« kom jeg nogle uger før den anden verdenskrigs afslutning i forbindelse med min fjerne slægtning, nu afdøde skibskaptajn Hans Michelsen i Klein Flottbeck ved Hamborg. Hans Michelsen fødtes den 5. marts 1871 i Sønderborg som søn af kaptajn Niels Simon Michelsen og Meta, født Maibøll. Efter forældrenes tidlige død kom han sammen med to ældre brødre i hjemmet hos morbroderen, kaptajn Hans Asmus Maibøll, og drog allerede som sekstenårig på langfart med en hamborgsk bark til Zansibar og andre havne på Afrikas østkyst. Siden fulgte mange ture på de store have, først som styrmand, senere som kaptajn på skibe, der tilhørte den tyske Østafrika-linie. På sine rejser lærte Hans Michelsen mange interessante personligheder at kende, deriblandt også indernes fører Mahatma Gandhi. Under den første verdenskrig måtte han med sit skib blive liggende ved Teneriffa og benyttede lejligheden til at sætte sig ind i det spanske sprog. Det lykkedes ham også at genoptage forbindelsen med morbroderen Fritz Maibøll, der er kendt som »Jomfru Fanny«s ven og hjælper, og med fættereren Federico Maybøll, der er generaldirektør i to store mineselskaber og dansk konsul i Huelva. Hans Michelsen var i 1904 bleven gift med Magdalene Tingleff af den kendte Sønderborg-slægt; hun afgik ved døden den 12. januar 1916 og fandt sit sidste hvilested på hjembyens kirkegård. I 1934 måtte Michelsen på grund af svigtende helbred trække sig tilbage fra det anstrengende liv som sømand og fik et godt hjem hos hustruens ældre søster, der var enke efter hans ældste broder Fritz Michelsen. Hans Michelsen afgik ved døden den 21. november 1947 hos datteren Jenny og svigersønnen, ingeniør Hans Atmer i Alsterdorf ved Hamborg.

Som minder om den afdøde har jeg en række interessante breve, der giver mange hidtil ukendte oplysninger om slægterne Michelsen og Maibøll. I det første brev af 18. marts 1945 findes følgende sætning: »Den gamle Fanny i Aabenraa har jeg ikke selv kendt, men min moder har af og til besøgt hende sammen med min ældste broder Fritz og fortalte mig så mærkværdige ting om hende«. Da jomfru Fanny dengang var på den sorte liste, og grænsespærring sammen med censur lagde hindringer i vejen,

kunne Hans Michelsen først i sit tredje brev af 21. juli 1946 meddele følgende:

»Om Fanny ved jeg kun, hvad jeg som lille dreng hørte af min moder og min broder Fritz, da de kom tilbage fra en rejse til Aabenraa og omegn. I Fannys have stod et kvædetræ, som bar temmelig mange frugter. Fanny sagde til min moder, at hun gerne måtte plukke så mange af dem, som hun ønskede. Men min moder takkede og svarede, at hun helst ville vente med plukningen, til de havde aflagt det planlagte besøg i omegnen og på hjemturen igen kom gennem Aabenraa. Fanny sagde så, at det om nogle dage måske ville være for sent, thi så ville træet muligvis ikke mere være der. To dage senere brændte nabohuset, og derved blev kvædetræet fuldstændig ødelagt. Jeg har dengang vel været omkring otte år gammel, men husker denne begivenhed endnu ganske tydeligt. Så mindes jeg en morgen, da min moder sagde til mig: »I nat er Fanny død. Jeg drømte om hende, og hun viste altid mod himmelen med pegefingeren, på hvilken hun bar en ring, som min moder kendte godt.« Jeg tror også at kunne minde, at Fanny døde ved denne tid, endskønt jeg ikke ved, om det skete i den samme nat.

I det andet brev af 3. Juni 1946 bad kaptajn Hans Michelsen mig om at sende en hilsen til fætteren i Spanien, fra hvem han ikke havde hørt siden november 1941. Det var generaldirektør Federico Maybølls svarskrivelse, som gav stødet til, at Aabenraa magistrat i foråret købte de ti breve, som jomfru Fanny i sine sidste leveår skrev til faderen, landmåler og ingeniør Frits Maybøll. Af brevene, som foreligger i en smuk, lille bog ved rektor Georg Buchreitz, ses det, at Jomfru Fanny har kendt flere medlemmer af slægten Michelsen, deriblandt også Hans Michelsens fader, kaptajn Niels Simon Michelsen. Der skal derfor her gives en kort oversigt over familien. Hans Michelsens oldefar, høker Niels Michelsen i Flensborg, var gift med Anne, født Iversen. Deres søn, Matthias Michelsen, født i Flensborg den 14. juli 1805, død hos svigersønnen i Løjt Kirkeby den 17. november 1882, besøgte seminariet i Bernstorffsminde 1822-25, var siden privatlærer i Fåborg, kom som hjælperlærer til Flensborg, indtil han 1832 blev distriktslærer i Egersund; derfra kom han 1840 til Elstrup på Als, hvor han virkede som lærer i 37 år. I ægteskabet med Marie Christine, født Petersen fra Egersund var der følgende børn: Heinrich Michelsen, købmand i Aabenraa, gift med Louise, f. Kruhl (søn: Harry); Niels Simon Michelsen, skibskaptajn, gift med Meta Maibøll (tre sønner); Louise Marie Michelsen, gift med gæstgiver Jørgensen, Kolding (fem børn); Emma Christiana Michelsen, gift med lærer Asmussen i Stevning (fire børn); Henriette Marie Michelsen, gift med organist og lærer P. F. Bruhn i Løjt Kirkeby (et barn).

Lærer Matthias Michelsen har efterladt sig forskellige optegnelser og papirer, bl. a. angående Elstrup, som findes i landsarkivet. Købmand Heinrich Michelsen har givet navn til »Den Michelsenske Samling«, som indeholder en del afskrifter af arkivalier vedrørende Aabenraas historie og 1933 skænkedes til byen af sønnen Harry Michelsen; den findes ligeledes i landsarkivet. I et af sine breve omtaler Hans Michelsen faderens, Niels Simon Michelsens dagbøger, der senere (1957) er bleven udgivet af dr. Reinhold Segebrecht i »Hamburger Wirtschaftchronik«, bind 1, fjerde hefte.*) Mindre kendt er det, at søsteren Emma Christiane Asmussen var en flittig medarbejder ved »Dybbøl-Posten« og i tiden før sidste århundredskifte under pseudonym skrev flere historiske fortællinger fra Als.**)

*) Meddelelse fra redaktør, dr. phil. Max Rasch.

***) Meddelelse fra sønnen, der før den første verdenskrig var lærer i Stenderup og Vester Lindet.

Gotiske skriftprøver fra sønderjyske arkivalier

Brev fra amtmand C. L. Tillisch i Aabenraa
til gehejmestatsminister P. C. Stemann

(fortsat fra s. 244)

Den historiske baggrund: Den 5. november 1830 forelå Uwe Jens Lornsens programskrift »Ueber das Verfassungswerk in Schleswigholstein« trykt i adskillige tusinde eksemplarer, som i løbet af den følgende nat med ridende bud spredtes ud over hertugdømmerne, til Flensborg og Aabenraa såvel som til Heiligenhafen og Burg på Fehmarn. I løbet af ganske få dage var det lille skrift på kun 14 sider blevet læst og givet videre fra hånd til hånd, og et voldsomt røre var dermed sat i gang. Nogle steder udløste det varmt bifald, andre steder bittert had.

Det sted i det nordlige Slesvig, hvorfra man bedst kender den umiddelbare reaktion på Lornsens pjece, er Aabenraa. Byens redaktør Hans Kopperholdt tog begejstret imod det, mens borgmester Bendix Schow og provst Peter Paulsen på det bestemteste advarede imod de tanker, der heri var blevet fremsat. Man frygtede, at en revolution som den, der netop var i fuld gang i Belgien, også ville udbryde i den hidtil så fredelige hjemstavn. Hvem der iøvrigt betragtedes som hovedmændene i det røre, pjecen vakte i Aabenraa, fremgår af det her anførte brev.

Det er skrevet af amtmand C. L. Tillisch, der ved sin pludselige død i

1844 var Christian VIIIs kabinetssekretær. Hans broder var den senere minister for Slesvig F. F. Tillisch. Brevet er stilet til hans morbroder P. C. Stemmann, der var vort lands ledende statsmand i hine år og kendt som en varm tilhænger af den bestående samfundsorden. Den her bragte gen-givelse er den afskrift af søstersønnens brev, som Stemmann sendte Frederik VI.

Transskription:

Apenrade d. 17te November 1830.

Allerhøistærede Herr Oncle!

I dette Øieblik, Kl: 7, erfarer jeg fra Justitsraad / Schow, at der igaar Aftes skal have været en Forsamling / her i Byen, hvor et Udkast til en Petition er forelæst. / Mange vare derfor, Nogle derimod, og de sidste vare for / aandssvage [sic!] til at kunne modsætte sig de Førstes Mening. / Schow lod strax, saasnart Han herom blev underrettet, / Hovedmændene, Advocaterne Reuter (Forfatter til Petitionen,[]) / Bruhn og en Kiøbmand Detlefsen, anmode om at komme til / Sig, hos Provst Paulsen, som Schow havde anmodet om / at være tilstæde og være behielpelig ved at beroelige og/overtale Gemytterne, Han forestillede dem det Urigtige/i deres Fremgangsmaade, yttrede for dem det Ønske, at / Apenraderne ikke ved denne Leilighed skulde være de Første, / men at de dog maatte oppebie Udfaldet af de andre Stæders / Forhandlinger, Han holdt Sig for overtydet om, at Mange, om / ei Alle, tilsidst opgave dette Forehavende [-] Han bragte / det da ogsaa omsider derhen, at Man lovede Ham, for det / Første, aldeles Intet, at foretage, og seenere intet Skridt / at gjøre uden først derom at underrette Ham [-] Forøvrigt / er Alt roeligt, og jeg er fast overtydet om, at Mange / gjøre Sagen langt farligere end den er, og tildeels / maaskee med Overlæg, for at Man siden skal troe, at / de have været ret active. –

Jeg er lidt forkiølet og havde, efter endte Forretninger, / lagt mig, da jeg modtog ommeldte Efterretninger, og natur/ligviis strax gik til Byen for at indhente nærmere / og paalideligere Efterretninger – I dette Nu kommer / jeg fra Provsten og Schow og haaber at faae disse Par / i al Hast nedskrevne Linier bort med Posten, som hvert [Øieblik ventes. Imorgen sender jeg med den Estafette, som hver Uge skal gaae mellem Hamborg og Kiøbenhavn, en Beretning om det Passerede til Hans Majestæt; maaske underretter De Kongen foreløbig herom.

Forfatteren af det Apenrader Ugeblad, har i den Avis, som kommer ud imorgen, indrykket en Afbigt for sine tidligere uforsvarlige Indrykkelser.

Allerærbødigst

Tillisch.]

Gustav Johannsen, - en Søn af Noleens Johannsen, Lærersogdomsraad,
i Lybsted, - som i 18. Aars for nikket som Underlærer ved Frø. Skole, og som
gaa frem ad en særdeelig Medhjælps forløb sammes end Over skolegæst, end Skole
med bestand, som i 18. Aars 2. Aarsformet sig (Noleens) Medhjælps og Skole. Nu som en
betredt Lær og Lærers. Læreren er en søn af en søn, men en søn, fordi som
end sin ligesom elovlige som skole og end som skole i en søn, fordi som
ad skole som søn som skole, men søn som skole for Læreren og Læreren
Læreren, der i 18. Aars for indkommet som søn ad alle som skole og til skole
Læreren, som søn som skole som skole som skole som skole som skole
men og som søn som skole, at som vil bli som en søn som søn
skole som skole, til skole som søn som skole som skole som skole
skole som skole som søn som skole i skole som søn som søn som søn
til søn som skole som søn, og søn som skole, som søn som søn som søn
til skole som skole, at søn, som søn som søn i skole som søn som søn som søn
som søn som søn.

Carl Broders
Bogtrykker i Tivoli.

Tivoli Bogtrykkeri d. 26. Mai. 1858.

**Andels-
Svineslagteriet
i Kolding**

Grundlagt 1888

**Grænselandets liv
grænselandets sang**

møder De i
Tydske Tidende

Syd- og Sønderjyllands store blad

**Haslev
GYMNASIUM**

Kostskole for drenge

Eksamensret til Mellemskole-,
Real- og Studentereksamen.

Alle oplysninger ved henv. til
Peter Kæstel, rektor, Haslev

HADERSLEV BANK
AKTIESELSKAB

Paul Thomsen

Krusaa

Kolonial, spirituosa, køkkenud-
styr, trikotage, herreekvipering

**Ta'BUKO
til bords...**

Strik til hele familien

... men husk det skal være

mølægte

**Sønderborg
GARN**

**Brede Sogns
Spare- og Lånekasse**

Bredebro . Telefon 41341

Stiftet den 1. maj 1875

Aktieselskabet

Nordiske Kabel- og Traadfabriker

KØBENHAVN F.

**Ladelund
Landbrugs og Mælkeriskole**

Brørup station

**Sønderjyllands
Kreditforening**

Haderslev

**Sønderjysk
Tæppefabrik**

A. R. Kjærby A-S
Højer

Graasten Bank $\frac{1}{5}$

Kontortid 9-12, 2-4, lørdag 9-1

GRAASTEN

$\frac{1}{5}$ Sønderjysk Frøforsyning

Frøavl & Frøhandel

Aabenraa

Restaurant **Grænsen**

C. Heiselberg
Krusaa

Hejmdals

BOGTRYKKERI

AABENRAA TLF. (046) 2 31 32

**Spare- og Laanekassen
for Hobro og Omegn**

GRAM
KØLEANLÆG

Støt
vore
annoncører

BRØDRENE GRAM $\frac{1}{5}$ · VOJENS

Støt
de
sønderjyske
indsamlinger